

**“ЗВЕЗДИ В КОСИТЕ, СЪЛЗИ В ОЧИТЕ”?
(Женски изображения и официална политика
в България през 40-те–60-те години на ХХ век)**

Кина Котларска

Облеклото обикновено се интерпретира от етнологите като един от елементите на традиционната култура, които отмират най-бързо. Счита се, че в България то функционира като цялост до към началото на ХХ век. Многобройни са изследванията върху българските носии¹, техните елементи или регионални разновидности. Сравнително по-слабо е третирана темата за това как се разпада костюмът като комплекс и как навлиза европейската мода в българското ежедневие (Василева 1994). Въпросите за това кои елементи продължават да съществуват най-дълго и защо именно те, има ли нови пластове от съдържание, които обществото “вкарва” в тях, как си съжителстват старите и новите значения, как несъзнателно през един относително дълъг период² се актуализират отмерели вече елементи, тези въпроси все още чакат своя изследовател.

Без да има претенции за изчерпателност, настоящото съобщение си поставя за цел да изследва знаковата функция на прическите и забражданията – един от основните белези на женственост – като открие промените в символните значения, влагани в женските коси и начина, по който се използва новият смисъл от официалната власт и обществото.

Направените заключения се отнасят за българите, живеещи в българската държавна територия през 40-те – 60-те години на ХХ век.

Изследвани са преди всичко изображения от сп. “Жената днес”, български плакати и произведения на социалистическия реализъм. Представата се допълва от интервюта с официални представители на властта и изявени жени, публикувани през епохата, както и от снимки от лични архиви.

Доколко е обоснован акцентът, сложен върху анализа на изображенията? Не случайно са подбрани не снимки, а плакати и произведения на изобразителното изкуство в стил “социалистически реализъм”. Те по особено директен и пределно декларативен начин трябва да внушат на зрителя определени идеи от епохата, да направят “по-смилаема” господстващата политическа доктрина. През модерната и постмодерната епоха ролята на образа и неговото създаване в оформянето на идентичността се увеличава все повече и повече – човек сам създава образа, с който иска да се идентифицира (Дичев 2002: 36). Особено за началото на изследвания период целта на изобразителното изкуство и неговите произведения е възможно по-силно въздействие с възпитателен характер върху формирацията се нов социалистически човек. Това в най-голяма степен е валидно за плакатите. Колкото до картините на българските худож-

ници от епохата, издържани напълно в естетиката на времето, те задължително трябва да представят трудовите хора в тяхната естествена среда. Поради това всичко, което не е точно копие на действителността, се отрича и няма право на живот. Именно това “задължение” на социалистическото изкуство и последиците от него върху подходите на творците от всички поколения, става обект на ожесточени дискусии след всяка обща художествена изложба на времето³.

Очертаните особености на използваните извори ни дават основание да смятаме, че те са особено ценен източник за анализ от гледна точка на менталните структури, които визуализират и политическите концепции, които представят.

Традиционните роли и образи: реално и желано

И така, как е изобразена жената? Как са представени нейните традиционни социални роли? Каква е функцията на облеклото? Запазва ли то все още ролята си на код? В кои случаи и кои негови части?

Типичните женски роли в българското общество до средата на миналия век произтичат от специфичната женска функция да дава живот. Жената е предназначена да бъде майка, нейната пълноценна социална реализация е част от дома, семейството и децата. Ежедневните ѝ задължения са свързани с раждането и отглеждането на потомството, както и с приготвянето на храната и облеклото за цялото семейство, като това не изключва земеделската работа, разбира се, при строго полово-възрастово разграничение на дейностите.

Ето как в периода между двете войни един интелигентен българин с добро образование в синтезиран вид извежда основните параметри на женското предназначение:

“Прочее физическите и духовни различия между мъжа и жената се свеждат главно към следното: жената се грижи и култивира любовта. Тя е жрица на любовта, т.е. пази расата, тя е любовница и жена на мъжа, майка на мъжа и майка на неговите деца. Защото най-добрата жена и приятелка на мъжа е тази, която е и майка на мъжа, т.е., която се грижи за мъжа като майка.” (д-р Малеев 1935: 199).

Направените от българските етнологии изследвания разкриват връзката между жената, нейното плодородие и различните статусни ситуации, през които тя преминава в рамките на своя живот, за да реализира успешно основното си предназначение – да бъде майка. При всеки подобен преход се променят определени елементи от костюма, които играят ролята на знаци, нагледно показващи на цялата съвкупност на промяната (Ганева 2003). Еволюцията в детеродните възможности на жената винаги се отразява в нейната прическа и/или покриване на главата. Ако приемем тезата, че косите и начинът, по който те се носят, визуализират основната роля на жената в традиционното общество – тази да дава живот, то дали и след средата на миналия век те запазват ролята си на код? И дали този код функционира на съзнателно равнище, или вече въздейства подсъзнателно?

Трудно би могло да бъде направено обобщение, валидно за цялата българска етническа територия. В зависимост от съответния обществен слой и конкретната територия нещата изглеждат различно. В някои райони на страната, обикновено планински и трудно достъпни, или такива, в които живеят затворени етнографски групи (българо-мохамедани, капанци (Михайлова 1985: 164), преселници от Северна Добруджа (Михайлова 1974: 247) и др.), традиционното облекло, или поне части от него, продължават да се носят през средата на XX век дори и от по-младото поколение (ил. 1, 3), понеже играят ролята на етностабилизиращ фактор. Модата като феномен прониква най-напред в големите градове (Василева 1994), но понякога и жените от селските региони още от периода между двете войни плътно следват модните тенденции (ил. 2).

1. Снаха и свекърва, с. Янтра, Горнооряховско, личен архив на Христо Цонев, с. Янтра, около 1930 г.

2. Семейство от с. Церова кория, Великотърновско, личен архив на Тодорка Ганева, Велико Търново, 1935 г.

3. Седянка в с. Горни Лозен, Софийско, септември 1935 г., личен архив на Тодорка Мочева, Велико Търново

Част от изследваните източници от 50-те–60-те години на XX век, свързани с пропагандата на социалистическите идеи, продължават да показват жените като майки със специфичните им функции (ил. 4–9). Децата, изобразени в/или до тях, правят посланието съвсем недвусмислено. В случаите с плакат или карикатура жената-майка, млада или на възраст, често се асоциира с уюта на семейното огнище и мира. И това не е случайно. Майчинството остава основна женска функция, нещо повече, то се превръща в дълг към обществото и успешно се инструментализира от властта (Лулева 2003: 171).

Когато акцентът в изображението е сложен върху тази традиционна женска роля и внушението на съответното изображение е тясно свързано с него, жената се изобразява с пуснати коси⁴ или забрадка. Използван е и друг типичен за народното облекло елемент: бродираната риза, чиято осъвременена кройка подсказва връзката на традицията с динамичната действителност (ил. 4). Пускането на косите в контекста на различните обичаи или ритуални състояния е вече интерпретирано от българските етнологзи. Повечето от тях приемат, че това разпускане има значение на излизане от света на живите и влизане в света на мъртвите, и че обозначава най-общо казано ситуация на преход (Виж Ганева 2003: 127–128 и посочената там литература). Очертана е и връзката на женската коса с половата потентност на притежателката и плодородието изобщо.

Изследваните изображения от периода 40-те–60-те години на XX век, комбинирани с устни свидетелства и писмени източници от епохата, показват, че косите и прическите губят функциите си на код в различните случаи, бележещи момент на преход. При все това за официалния дискурс те запазват знаковото си значение, когато трябва да визуализират майчинството. Този знак обаче вече не е осъзнат, той минава на подсъзнателно ниво и се превръща в една от проявите на архетипа на майката.

Новите смислови значения

Изображенията от 40-те години на миналия век показват и нови смислови слоеве в образа на жената. Освен грижовна и отговорна за децата и дома, тя вече трябва да бъде и активна гражданка, с позиция по всички актуални проблеми на ежедневието (ил. 4–8). Жените получават равни, конституционно гарантирани права с мъжете. Новата власт се стреми към балансирано представяне на двата пола в публичната сфера – цел, която въпреки значителните успехи и до днес не е постигната.

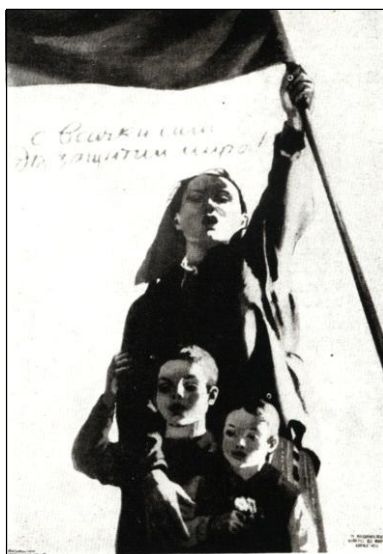
Как се съчетават тези нови отговорности на жената с предишните ѝ функции? Задачата е почти непосилна – старите традиционни структури по отношение на полово определените роли в българското общество продължават да съществуват (Лулева 2003: 172) и нежният пол трябва да носи по “няколко дини под една мишница”. Плакатът по-долу (ил. 7) е твърде красноречив: майка, труженичка (в случая – селскостопанска) и народна представителка, такава е идеалната социалистическа жена.

4. Плакат “За мир, за щастливо детство!”, автор – Пламен Зидаров (Босилков 1973: 146), 1955 г.

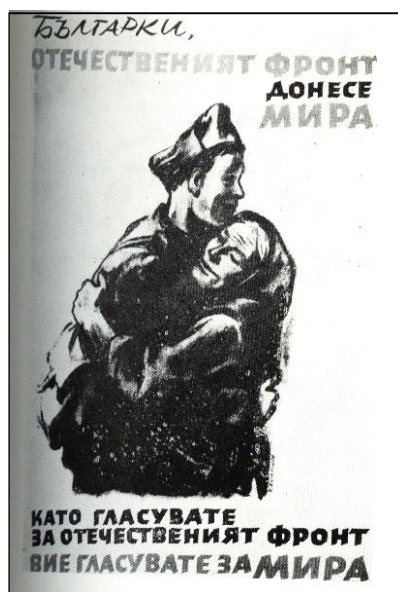
5. Плакат “Назад!”, автор – Борис Ангелушев (Босилков 1973: 130), 1955 г.

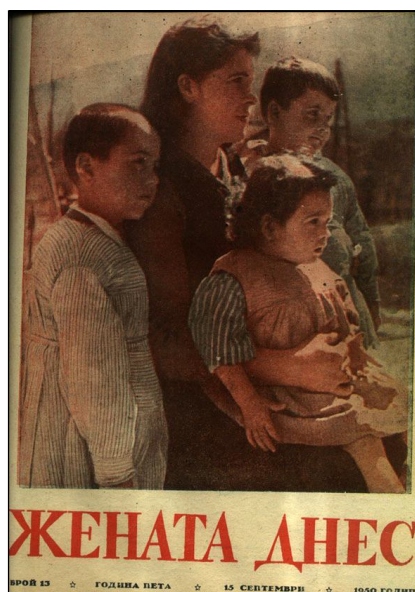
6. Плакат “С всички сили да защитим мира!”, автор – Александър Стаменов (Босилков 1973: 143), 1955 г.

7. Плакат “Народна кандидатка за съветник”, автор – Стоян Венев (Босилков 1973: 96), към 1949 г.

8. Плакат “Българки, Отечественият фронт донесе мира!”, автор – Борис Ангелушев (Босилков 1973: 77), 1946 г.

9. Корица на сп. “Жената днес”, 50-те години на XX век

Част от новия обществен модел за жената е нейното активно участие в трудовия процес. В култ са въздигнати онези, които работят за благо на обществото – в завода, на полето, в научноизследователския институт. Селскостопанската работа в началото на изследвания период все още остава основна за жените (ил. 7, 10 и 14). В съответствие с това продължават да функционират елементите от традиционния костюм с най-силна знакова натовареност като забрадката и престилката. Нещо повече, в някои от случаите те получават допълнително значение, което свързва смислово притежателките им със селото, полската работа (ил. 10, 14, 15) и традицията въобще, дори когато става дума за нейната негативна проекция (ил. 11). В ситуация, при която носията се свързва с отричани от новата власт явления, като религията например, покриването на женската глава не само изглежда неестетично, но се превръща и в символ на изостаналост и ретроградност, която публично трябва да бъде отречена и заклеймена (ил. 11)⁵.

Как новите женски роли се отразяват и променят начина, по който се носят косите?

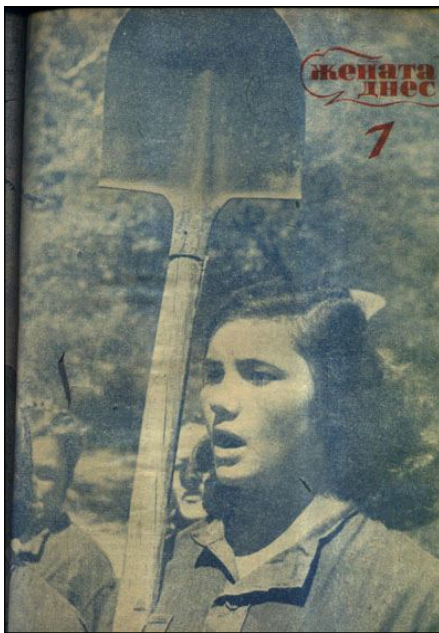
Комунистическата партия лансира идеята за равенство на двата пола във всяко едно отношение. Равноправието се очаква да бъде установено с освобождаването на жената от икономическата зависимост в патриархалното семейство и превръщането ѝ в пълноправен политически и икономически субект. Ръководната роля на пролетариата, другата широко прокламирана постановка, обяснява защо са фаворизирани женските роли на активно трудещи

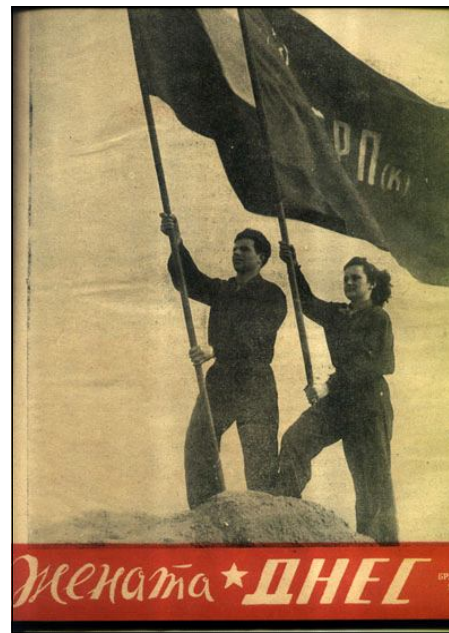
10. “След работа”, автор – Иван Кирков (Аврамов 1994: 257), 1959 г.

11. Плакат “Стига мрак!”, автор – Димитър Серезлиев (Босилков 1973: 216), 1961 г.

12. Корица на сп. “Жената днес”, 50-те години на XX век

13. Корица на сп. “Жената днес”, 50-те години на XX век

се, независимо в коя сфера, макар да се отдава предпочитание на промишлеността и новите професии като работник, инженер, техник, кранист, лаборант (ил. 12, 13, 16, 17).

Навлизането на жената в «мъжките» професии води до адаптиране на външния ѝ вид. Новата работеща и динамична жена се изобразява винаги млада и енергична, с късо подрязани коси (ил. 12, 13) или свити на кок, зад тила (ил. 16, 17). Трудещите се кооператорки обаче продължават да се визуализират чрез традиционното облекло и съответно чрез дългите коси и забрадките (ил. 10, 14, 15). Буржоазният модел за жена – домакиня, която стои в къщи и се грижи за децата и дома – е отречен. Нейният труд се подценява и се създава негативна обществена нагласа към него (Лулева 2003: 161; Гаврилова 2001: 263). Резултатите бързо се проявяват – само след около две десетилетия, в началото на 70-те, самите жени, макар и трудно справящи се, не биха се съгласили да се лишат от професионална кариера:

«Струва ми се, никой не би повярвал, ако кажа, че е лесно да си майка и труженичка. Това са две задължения, които изискват голяма отговорност. Да имаш деца, това означава да отговаряш за тяхното развитие, за възпитанието им като бъдещи граждани на нашата социалистическа страна. А това е сложна работа. Трябва време, трябва да се четете педагогическа литература. Трябва да имаш близък контакт с децата. Но да остане в къщи една съвременна жена, когато нейният труд дава блага и за останалите членове на нашето общество, е непростимо. Това би било егоистично. Зле би се отразило и на самите деца» (Българката...1973: 272).

«Майка съм на две деца. Понякога ми е много трудно да бъда и майка, и домакиня, и служителка, и общественичка. Тогава мечтая за повече свободна време, но никога не бих се примирила да напусна работа и да си стоя в къщи. Жената в къщи се чувства само домакиня, вързала се с едно и също всекидневие.» (Българката...1973: 274).

В този контекст през 50-те–60-те години пропагандата естествено осмива всички външни белези на буржоазната жена – буклите, грима, старателно поддържаната прическа, изискваща прекалено много време и грижи (ил. 18). Така те се превръщат в знаци на един остарял модел на женски обществен статус и се противопоставят като контрапункт на модерната жена, намерила своята успешна професионална реализация като другар и съратник на мъжа. Не бива да се изпуска предвид и фактът, че става дума за период на силна идеологизация, по време на който женското тяло и респективно женската сексуалност не се изважда на показ (Кръстева-Благодеева 2003: 184). Дългите къдрици и старателно подредените «женски» прически звучат прекалено съблазняващо от край време (Дюби 1994: 255). Така за най-подходящи се приемат късо подрязаните коси, без някаква сериозна намеса във вид на украси, шапки и други, дори когато става дума за специални поводи като сватба например (ил. 19).

Към края на разглеждания период, с отслабването на идеологическия натиск, шаблоните започват да се пропукват (ил. 20). Априлският пленум и опитите за реформи затоплят политическия климат и пропагандата става по-фина, а творците получават известна свобода за изразяване. Официално прие-

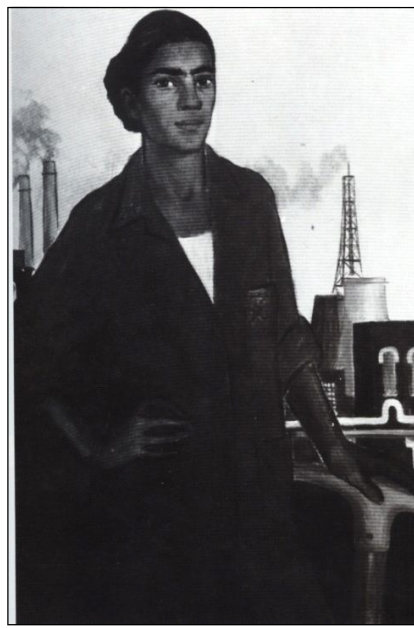
14. Корица на сп. “Жената днес”,
50-те години на XX век

15. Плакат “Да живее всенародния
празник на труда!”, автор – Георги
Атанасов (Босилков 1973: 107), 1946 г.

16. Плакат “И ние получихме
признание!”, автор – Дечко Узунов
(Босилков 1973: 108), 1949 г.

17. “Бригадирка”, автор – Мария
Столарова (Аврамов 1994: 251), 1959 г.

18. Плакат “Всяко начало е трудно”, автор – Стоян Венев (Босилков 1973: 96), 1947 г.

19. Младоженци от Димитровград, предоставена от Петър Влахов, Златарица, Великотърновско, 1953 г.

20. Юни 1966 г. Младоженци от София, личен архив на Тодорка Ганева, Велико Търново

тият женски образ си възвръща постепенно някои типични за нежния пол черти. Публичният дискурс вече слага ударението по-скоро върху майчинството, а не върху героизма на социалистическото строителство (Кръстева-Благоева 2003: 185–186).

Краткият преглед на подбраните източници позволява да се направят няколко извода.

В отделни селски региони традиционният женски костюм продължава да съществува дори и след средата на века, т.е. до към 60-те години на XX в. Това се обяснява с незавършеното разпадане на традиционното патриархално общество и със стабилизирането на някои негови структури след налагането на комунистическата власт. Става дума за такива от “по-ниско” ниво (персонално, семейно), които поемат функциите на по-високо поставените в йерархията на общественото устройство, но разрушени вече. Тези базисни връзки и техните елементи стабилизират обществото след преживените социални промени и помагат на българина да оцелее при опитите за тотален контрол от страна на централната власт. От друга страна, властта инструментализира традиционната народна култура като контрапункт на буржоазната и така допълнително стабилизира (и/или евентуално стопира) нейния естествен разпад. Поради тази причина жените, които поначало са свързани с частната сфера, и които именно до към средата на века преминават в редиците на трудещите се срещу заплащане, все още пазят отделни елементи от традиционния си костюм, част от който са дългите коси и забрадките.

През 40-те – 50-те години на XX в. изчезват шапките, буклите, прическите и грима. Те се схващат като “нездравно буржоазно наследство” на богатите градски слоеве. Като белег на миналото и на типичната домакиня, подчинена на мъжа си, занимаваща се с поддържането на дома и гледането на децата, те нямат право на съществуване в светлото бъдеще, което принадлежи на трудещите се и равнопоставените с мъжа жени.

Към 60-те години на XX в. младите девойки и жени масово си подстригват косите и особено в градовете, вече не ги покриват с нищо. Късите коси и лесните за поддържане прически се асоциират с работническата класа, трудовата дейност и модерното младо поколение. Важно е да се отбележи, че дългите коси, плитките и забрадките продължават да бъдат свързвани с образа на жената от село и носят идеята за принадлежност към народните маси и адекватен на изискванията на времето социален произход.

От 70-те години на XX в. женските коси и прически следват модните тенденции и само по-старото поколение (50/60-годишните) на село запазва забрадките и дългите си коси. От този момент нататък те се превръщат в знак, показващ напреднала възраст и селски произход. Днес в някои села дори и най-възрастните не носят такива, макар че като цяло тъмната забрадка продължава да бъде отличителен знак на по-възрастното поколение.

Макар това да излиза извън рамките на хронологическия обхват на настоящото съобщение, не можем да се въздържим да отбележим, че в районите, населени с мюсюлмани, през последните десетина години на XX век се наблюдава връщане на забрадката като знак за религиозна и етническа принадлежност дори и сред по-младите жени и девойки. Макар това явление да прави

впечатление на фона на отричането и пренебрегването му до падането на Берлинската стена, днес то засяга жените около 50 и повече години и единици от най-ревностно вярващите млади.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тук ще се задоволим да цитираме само последното най-сериозно изследване, в което прецизно е посочена съществуващата по въпроса литература (Ганева 2003).

² Това, което историците-структуралисти във Франция наричат “la longue durée” (Vovelle 1988).

³ Димитър Аврамов в книгата си, по която са цитирани публикуваните тук репродукции от картини на български художници, дава много подробни и малко известни факти около развитието на нашето изобразително изкуство през периода (Аврамов 1994).

⁴ Важно е да се отбележи, че това не са традиционно дългите “до пояс” коси, а коси с т.нар. “средна дължина”.

⁵ На съвременниците от началото на ХХI век този плакат силно напомня ожесточените дебати във френското публично пространство през 2004 година във връзка с исканията на момичетата от мюсюлмански произход да ходят в училище забранени и последвалия ги забранителен закон, гласуван от парламента.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, 1994: Аврамов, Д. Летопис на едно драматично десетилетие, С., 1994.

Босилков, 1973: Босилков, Св. Българският плакат. С., 1973.

Българката..., 1973: Българката. Опит за портрет. Под редакцията на Духтева, П. и Д. Герова. С., 1973.

Василева, В. 1994: Василева, В. Традиция и мода (Преходни форми от традиционната народна носия към европейското облекло). – Българска етнография, № 1, 1994, 74–82.

Василева, Д. 1994: Василева, Д. Облекло на интелигенцията в големите български градове 1878–1912. – Българска етнография, № 1, 1994, 48–73.

Гаврилова, 2001: Гаврилова, Р. Жени в градовете, деца в селата. – В: Тя на Балканите. Благоевград, 2001, 261–266.

Ганева, 2003: Ганева, Р. Знаците на българското традиционно облекло, С., 2003.

Дичев, 2002: Дичев, И. От принадлежност към идентичност, С., 2002.

Дюби, 2002: Дюби, Ж. Състояние на уединение: XI–XIII век. – В: Човекът и Средновековието. История на европейската средновековна цивилизация. Книга за учителя, Т. 2. С., 2002, 240–260.

Кръстева-Благоева, 2003: Кръстева-Благоева, Е. Образи на българката в епохата на социализма. – В: Социализмът: Реалност и илюзии. С., 2003, 182–190.

Лулева, 2003: Лулева, А. “Женският въпрос” в социалистическа България – идеология, политика, реалност. – В: Социализмът: Реалност и илюзии. С., 2003, 155–174.

Д-р Малеев, 1935: Духовна разлика между мъжа и жената. – Модерна домакиня, год. XI, кн. 7, 1935, с. 199.

Михайлова, 1974: Михайлова, Г. Облекло. – В: Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1974, 207–248.

Михайлова, 1985: Михайлова, Г. Облекло. – В: Капанци. С., 1985, 131–164.

Vovelle, 1988: Vovelle, M. L’histoire et la longue durée. – In : Jacques Le Goff, sous la dir.de, La Nouvelle Histoire, Editions complexe, 1988, 77–108.